

भक्तपुर तलेजुको था पूजा: एक ऐतिहासिक विश्लेषण

-पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ

मल्लकालीन समयदेखि अद्यावधि तलेजुबाट संचालित सम्पूर्ण पर्व पूजाहरू, नित्य एवं नैमित्तिक पूजाहरू, जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू अर्थात् दैनिक जीवन पद्धति (खासगरी नेवार समुदायको) आदि तान्त्रिक विधि विधानकै आधारमा चल्दै आइरहेको देखिन्छ। मल्लकालीन समयमा काठमाडौं उपत्यका तान्त्रिक क्रियाकलापको केन्द्रविन्दुको रूपमा रहेको देखिन्छ। तत्कालीन समयमा मल्ल राजाहरू तान्त्रिक प्रभावमा परी देवीका उपासक बन्न पुगे। यद्यपि मल्लकालमा तन्त्रशक्तिको विशेष महत्त्व र प्रभाव रहे तापनि तान्त्रिक शक्तिको युग के हो? निश्चित रूपमा यो युगको शुरुवात् कहिलेदेखि भयो? यसको प्रभाव कहिलेसम्म रह्यो र रहँदै आएको छ? मल्लकाल किन देवीका उपासक बन्ने पुगे? आदि प्रश्नहरू अनुसन्धानकै विषय बनेको छ। लिच्छवीकालमा यसको कुनै विशेष महत्त्व एवं प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको उल्लेख देखिँदैन। त्यसवेला वैदिक परम्पराको प्रधान्यता रहेको थियो भने मल्लकालमा तान्त्रिक परम्परा प्रमुख रहन गएको पाइन्छ। तत्कालीन समयमा मल्लकालमा आफ्नो इष्टदेवता तलेजुलाई खुशी पार्न अनेक तान्त्रिक पूजाहरू गरेको उल्लेख पाइन्छ। त्यसमध्ये 'था पूजा' पनि एकप्रमुख

तान्त्रिक पूजा हो जुन मल्लराजाहरूको साथै केही शाह राजाहरूले पनि राखेर गएको उल्लेख तत्कालीन ताम्रपत्रबाट पुष्टि हुन्छ।^१

था पूजा के हो र यो किन गरिन्छ ?

तान्त्रिक पद्धति अनुसार गरिने पूजा विधानहरूमध्ये था पूजा दीक्षाधारी व्यक्तिहरू (ब्राह्मण, जोशी र कर्माचार्य) मात्र बसेर गरिने लामो पूजा हो। अतः सर्वसाधारण जनतालाई यस पूजाको विषयमा थाहा नहुन सक्छ। साधारणतया था पूजा संकल्प पूजा अथवा "भाकल" पूजा हो। कुनै खुशीयालीमा, जन्मोत्सवमा, "फलाना कार्य सिद्ध होस्" अथवा सिद्ध भएको खण्डमा आदि महत्त्वपूर्ण अवसरहरूमा पूजा गरिन्छ। मल्लकालमा विशेष गरी यो पूजा तत्कालीन राजाहरूले मन्दिरहरू जीर्णोद्धार गरेको उपलक्ष्यमा, मन्दिर बनाएको खुशीयालीमा, घण्टाहरू झण्ड्याएको उपलक्ष्यमा, युद्ध जितेको खुशीयालीमा, आर्थिक लाभ प्राप्त भएकोमा आदि अवसरहरूमा, राखिनुको साथै एक राज्यले अर्को राज्यसित राजनैतिक र धार्मिक सम्बन्धलाई अझ सुदृढ पार्ने अभिप्रायले राखिने कुरा पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले भक्तपुर तलेजुमा नेपाल संवत् ८१८ माघमास शुक्लपक्ष पूर्णिमाको दिनमा था पूजा गुठी राखेको पत्रबाट पुष्टि हुन्छ।^२ खुशीयालीको

१) धनवज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ "शाहकालका अभिलेख" नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०३७, पृ. २९८।

२) रामजी तिवारी र साथीहरू "अभिलेख संग्रह" सातौं भाग, संशोधन मण्डल, काठमाडौं २०१९, पृ. २९।

अबसरमा मात्र हैन, रोगव्याधी निको होस् भन्नाको लागि पनि यो पूजा राखिने कुरा परम निर्गुणानन्द स्वामी रणबहादुर शाहले कान्तवती रोगग्रस्त भएको समयमा काठमाडौंका साथै भक्तपुरको तलेजुमा था पूजा राख्नुबाट थाहा पाउन सकिन्छ।^३

था पूजा विभिन्न समय एवं परिस्थितिमा सामूहिक वा राष्ट्रिय हितलाई नै ध्यानमा राखेर गरिने कुरा संस्कृतका निम्न श्लोकबाट पनि प्रष्ट हुन्छः—

“संग्रामे रोग पिडे अतिभय उदिते तोय वृष्टे नवृष्टे नाना विघ्न प्रपाते दुरित भय हरे सर्वं मुत्पात जाते दीक्षा यागे (जागे) सुयागे रवि शशि ग्रहणे देव स्थापे प्रस्थाने सौयं श्री पंचोपचारे अभिमित फलदा भुक्तिदा च”^४

था पूजाको अर्थ

तान्त्रिक पद्धति अनुसार गरिने पूजाहरूको बाहिरि स्वरूप साधारण देखिने भए तापनि त्यसको भित्री स्वरूप बुझ्दा खास अर्थ अर्कै देखिन्छ। था पूजा हिन्दू दर्शनमा आधारित तान्त्रिक पूजा हो, जुन ‘आत्म पूजा’ सित मिल्दोजुल्दो देखिन्छ। परम्परागत चलन अनुसार, नेवार समुदायमा जुनसुकै पूजा गर्नु अघि आफूलाई टोका लगाएर सर्वप्रथम आत्मपूजा गर्ने चलन रहेको देखिन्छ। जसको अर्थ ‘म’ नै ‘ब्रम्ह’ हुँ अर्थात् ‘म’ भन्नु र ‘संसार’ भन्नु एउटै हो। ‘म्ह पूजा’ को स्वरूप पनि यही हो जसलाई मल्लकालमा ‘सगौन’^५ भनिन्थ्यो। यसरी आत्मपूजा अन्तर्गत आत्माभित्रको देवतालाई बाहिर ल्याई स्थापना गरिन्छ। यसैले यसलाई ‘स्थापन पूजा’ भनेर उल्लेख गरेको

पनि देखिन्छ।^६ स्थापन पूजा भन्नाले चाहे मूर्ति, ढुंगा, कलश वा काठको टुंडाल आदि नै किन नहोस, एकै स्थानमा स्थापना गरी स्थायी रूपमा स्थिर गरी पूजा गरिराख्नुलाई भनिन्छ। नेवारी भाषामा स्थापन पूजालाई ‘थातं तेगु पूजा’ भनिन्छ अर्थात् देवीलाई स्थिर पारेर पूजा गरिराख्नु भन्ने लाग्छ, जुन विसर्जन पनि हुँदैन र अन्यत्र सरेवा पनि हुँदैन। अतः ‘थातं तेगु’ पूजालाई ‘था पूजा’ भन्न सकिन्छ। नेवारी भाषामा ‘था तेगु’ भन्नाले देवतामा कुनै नयाँ दुलही लैजानु परेमा, अथवा बच्चा जन्मेको बाह्रौं दिनमा लैजानु परेमा वा दीक्षा लिनु परेमा आदि उपलक्ष्यमा गरिने पूजालाई ‘था तेगु पूजा’ भनिन्छ।

परम्परागत रूपले बोलीचालीको नेवारी भाषामा ‘था पूजा’ भनिने यस पूजालाई संस्कृतमा ‘पंचोपचार’ पूजा भनिन्छ। रणजीत मल्लको भक्तपुर क्वाछें टोल भगवती मन्दिरको शिलालेखमा “पन्चोपचाल” (पंचोपचार) उल्लेख भएको छ।^७ था पूजासित यसको शाब्दिक अर्थको कुनै मतलब छैन तापनि यसलाई विभिन्न पूजाहरूमध्ये एक ‘स्तरयुक्त’ पूजाको रूपमा लिन सकिन्छ। अतः यसलाई था पूजामा मात्र होइन, अन्य पूजा विधानहरूमा पनि ‘स्तरयुक्त’ पार्नेको निमित्त थापन सकिन्छ। यसैले यो पूजा सामान्य मानिसहरूले गर्न नसक्ने (आर्थिक कमीले गर्दा) स्थिति भएकोले तत्कालीन राजाहरूले मात्र गर्दै आएको देखिन्छ। यस अतिरिक्त, पूजा राख्दा स्तरयुक्त बनाउनको निमित्त “पन्चापन्तार दयक” (पंचोपचार सहित) भनेर राखेको देखिन्छ।^८ पन्चोपचार भन्नाले पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश

- ३) काठमाडौंको तलेजुमा गीर्वाणयुद्ध विक्रमको मुमा अर्थात् कान्तवती कं नामबाट राखिएको थियो भने भक्तपुर तलेजुमा स्वयं रणबहादुर शाहले राखेको उल्लेख छ। धनवज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, पाद टिप्पणी नं. १, पृ. २८५, २८९, २९८।
- ४) दीक्षित वर्गमा प्रचलित श्रुति।
- ५) धनवज्र बज्राचार्य “वर्ष कृति : एक अप्रकाशित ठ्यासफू” सि. एन. ए. एस जर्नल, भौलम १४, नं. १, डिसेम्बर १९८६, पृ. ७७।
- ६) ऐजन, पृ. ८०।
- ७) रामजी तिवारी र साथीहरू, पाद टिप्पणी नं. २, पृ. ३४।
- ८) हेमराज शाक्य र तुलसी राम वैद्य “भेडियभल नेपाल”, तुलसीराम वैद्य, काठमाडौं, १९७०, पृ. २२२।

अथवा चन्दन, धूँ, दीप, नैवेद्य, फूल, अथवा काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद अथवा पंचबलि—रांगा, बोका, भेंडा, हाँस, कुखुरा अथवा पन्च फूल आदि जुनसुकै ५ वटा समूहको प्रतीक बुझाउँछ। तलेजुमा गरिने था पूजा भने प्रायः पन्चबलि सहित गरिन्छ।

था पूजाको छोटो “मत पूजा” मानिन्छ जुन रात्रिको समयमा गरिन्छ। यसको विस्तृत रूप जागं (यागं) पूजा हो, जसलाई बोलीचालीमा “जालं पूजा” पनि भनिन्छ। तर जागं पूजा यज्ञ (जज्ञ) सहित गरिन्छ जसलाई जज्ञ—जागं (यज्ञ—यागं) पूजा भनिन्छ र यो पूजा गर्न चार दिन लाग्छ।

था पूजा राख्ने दिन

था पूजा यसै दिनमा राख्नु पर्छ भन्ने खास नियम नभए तापनि राम्रो दिन रोजेर राख्ने परम्परा रहँदै आएको देखिन्छ। भक्तपुर तलेजुमा था पूजाहरू खास गरी पूर्णिमा, नाग पंचमी, अष्टमी, चतुर्दशी, दशमी आदि धार्मिक दृष्टिले राम्रो मानिएका दिनहरूमा राखेको पाइन्छ। पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले माघ शुक्ल पूर्णिमाको दिनमा भक्तपुर तलेजुमा था पूजा राख्न लगाएका थिए। त्यस्तै गीर्वाणयुद्ध विक्रमको काठमाडौं तलेजुको ताम्रपत्रमा प्रतिवर्ष भाद्र कृष्ण अष्टमी, मार्ग कृष्ण अष्टमी र फाल्गुण कृष्ण चतुर्दशीका दिनमा (कान्तवतीको नामबाट राखेको) र भक्तपुर तलेजुको ताम्रपत्रमा (परम निगुणानन्द स्वामी रणबहादुर शाहले राखेको) वर्षे पिच्छे आषाढ कृष्ण दशमी पौष शुक्ल पूर्णिमा र फाल्गुण शुक्ल द्वितीयका दिनहरूमा था पूजा राखेको उल्लेख छ।^९ यसबाट था पूजा

बेलाबेलै दिनहरूमा राख्न सकिन्छ जुन पूजा राख्ने व्यक्तिको इच्छामा निर्भर रहन्छ भनेर स्पष्ट हुन्छ। किनभने माथिको विवरणबाट काठमाडौंको तलेजुमा था पूजा राखेको दिन र भक्तपुरमा राखेको दिन फरक रहेको छ। तर जुन दिन था पूजाका लागि निश्चित गरेका हुन्छन्, ती दिनमा अनिवार्य रूपले (वर्षेपिच्छे) यो पूजा तलेजुमा गरिन्छ।

था पूजाको प्रारम्भ

प्रामाणिक रूपमा था पूजाको ऐतिहासिक शुरुवात वा प्रारम्भ कहिलेदेखि भयो भन्ने कुरा अनुसन्धानकै विषय रहेको छ। यस सम्बन्धी कुनै किंवदन्ती पनि चलेको देखिँदैन। था पूजाहरू भक्तपुर, काठमाडौं र पाटनका तलेजुहरूमा मात्र हैन, अन्यत्र जहाँ तलेजु छ, त्यहाँ पनि संचालन भएको पाइन्छ। यसकारण के अनुमान गर्न सकिन्छ भने जहिलेदेखि तलेजुको स्थापना भयो, त्यसपछि था पूजा पनि व्यवस्थित रूपमा संचालन हुँदै गयो। अतः यहाँ तलेजुको विषयमा केही उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

तलेजु

आफ्नो इष्टदेवता तलेजुलाई मल्ल राजाहरूले ठूलो भक्ति देखाई “श्री ३ श्वेष्ट देवता” “श्री ३ तलेजुमाजु” “श्री ३ भवान्ये” आदि विभिन्न नामहरूले मान्दै आएको ऐतिहासिक उल्लेखहरू पाइन्छ।^{१०} मल्लकालमा मात्र नभइकन लिच्छवीकालका शासकहरूले पनि इष्ट देवता मान्ने कुरा राजा मानदेवले ‘मानेश्वरी’ को प्रतिष्ठा गरेको उल्लेखबाट पनि पुष्टि हुन्छ।^{११}

राजनीतिक रूपमा काठमाडौं उपत्यका तीन स्वतन्त्र राज्यहरूमा^{१२} विभाजित हुनु अघि एउटै राज्य

९) धनवज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, पाद टिप्पणी तं. १, पृ २८९, २९८।

१०) तीर्थलाल नधः भनी ‘श्री तलेजु भवानी’ प्राचीन नेपाल, संख्या ८२, पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं, २०४१, पृ ९, १०।

११) धनवज्र बज्राचार्य र कमल प्रकाश मल्ल ‘दि गोपालराज वंशावली’ नेपाल रिसर्च सेन्टर, काठमाडौं, १९८५, पृ. २८-२९।

१२) धनवज्र बज्राचार्य र साथीहरू ‘इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय’, पहिलो भाग जगदम्बा प्रकाशन, ललितपुर, २०१९, पृ. ७३।

थियो र यसका राजधानी पनि भक्तपुर नै भएको हुनाले काठमाडौं उपत्यका तीनवटा तलेजुहरूमा सबभन्दा पुरानो तलेजु भक्तपुरको तलेजुलाई मानिन्छ। तर राजनीतिक विभाजन पछि कान्तिपुर र ललितपुरका राजाहरूले इष्टदेवता तलेजुलाई आ-आफना राज्यमा प्रतिष्ठान गरे।^{१३} यसरी मल्ल राजाहरूको सांस्कृतिक मूल थलो भक्तपुर रहेको कुरा विशेष पर्वको दिन भक्तपुरका देवताहरू दुईमाजु, बंकुली, मानेश्वरी, तलेजु भैरव आदिलाई पूजा भाग पठाइनुबाट स्पष्ट हुन्छ।^{१४}

मल्लकालमा तलेजु सांस्कृतिक, राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक आदि हरेक दृष्टिकोणले एक केन्द्रीय शक्तिकै रूपमा मान्दै आएका थिए। वर्तमान समयमा पनि यो सांस्कृतिक केन्द्रविन्दु रहेको कुरा वार्षिक पर्वपूजाहरू तलेजुबाट नै हुनुलाई लिन सकिन्छ। गाईजात्रा, लक्ष्मी-पूजा, शिवरात्रि, विश्वयात्रा आदि पर्वपूजाहरू सर्वप्रथम तलेजुमा गरिन्छ। त्यसपछि पर्वको रूपमा साधारण जनताले मनाउँदै आइरहेका छन्।

भक्तपुर तलेजुको स्थापना कहिलेदेखि भयो प्रामाणिक रूपमा अज्ञसम्म थाहा हुनसकेको छैन। भाषा वंशावली

अनुसार, हरिसिंह देवले ने. सं. ४४४ मा तलेजु ल्याई राजधानी शहर भक्तपुर गरे^{१५} भन्ने उल्लेख प्रामाणिक रूपमा असत्य सिद्ध छ। किनभने उनी आउनु अघि नै नेपालको राजधानी भक्तपुर रहेको र अरिमल्लको शासन रहेको प्रामाणिक पुष्टिले गर्दा उनी त्यसबेला भक्तपुर नै आएका थिएनन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।^{१६}

भक्तपुर तलेजु तीनवटा 'पुर' मिलेर बनेको मानिन्छ। संस्कृतमा तीनवटा 'पुर' को समष्टि रूप 'त्रिपुर' हो। यसैबाट भक्तपुर तलेजुको नामकरण 'त्रिपुरा' गरिएको मानिन्छ। संस्कृतमा भक्तपुरको लायकूलाई (तलुजु दरवार) 'त्रिपुरा' लायकू भनिन्छ। अर्थात् तीनवटा पुरले सुसज्जित दरवार भन्ने हुन्छ। स्थानीय जनताले बोलीचालीमा अझै पनि 'त्रिपुरा लायकू' पनि भन्ने गर्दछन्।

तलेजु-दोलखा, साँखु, फर्पिङ, टिष्टुङ, पालुङ, कीर्तिपुर, मध्यपुर, ठिमी, नाला, पनौती, वनेपा, चापागाउँ, नुवाकोट आदि इलाकाहरूमा पनि छन्। यस अतिरिक्त ह्लासाको 'माखोर' भन्ने स्थान समेत तलेजु भवानीको एकतल्ले मन्दिर रहेको तथ्यबाट^{१७} यस कुराको पुष्टि हुन्छ कि तत्कालीन समयमा मल्ल राजाहरूको जहाँ जहाँ आफ्नो प्रभाव वा अधिकार रहेको छ, ती ती स्थानहरूमा

- १३) क) गौतमवज्र बज्राचार्य 'अप्रकाशित ठ्यासफू' (ऐतिहासिक घटनावली) 'पूर्णिमा' १२ पूर्णाङ्क, संशोधन मण्डल, २०२३, पृ. ३०।
- ख) 'भाषा वंशावली' भाग २, पुरातत्त्व विभाग, नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, काठमाडौं, २०२३, पृ. ६२।
- १४) धनवज्र बज्राचार्य, पाद टिप्पणी नं. ५, पृ. ७६।
- १५) 'भाषा वंशावली' पाद टिप्पणी नं. १३ 'ख', पृ. ३०।
- १६) क) धनवज्र बज्राचार्य र साथीहरू, पाद टिप्पणी नं. १२, पृ. २३२-२३३।
- ख) धनवज्र बज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्ल, पाद टिप्पणी नं. ११, पृ. ५४।
- १७) ह्लासाको शहरीकरणले गर्दा वि. सं. २०३५ सालमा माखोरमा रहेको तलेजुलाई नोर्वोर्लिङ भन्ने स्थानमा (नेपाली महावाणिज्य दूतावास बसेको ठाउँनिर) स्थानान्तरण गरिएको थियो। स्थानान्तरण गर्नेको निमित्त २०३५ सालमा सरकारी स्तरमा गुठी संस्थानका कर्मचारी खड्गराज रावल (साक्षीको रूपमा), रत्नराज शर्मा (तान्त्रिक एवं वैदिक विधिपूर्वक तलेजुको स्थानान्तरण गर्दा) र धर्मानन्दन बज्राचार्य (बौद्ध सम्प्रदायको तान्त्रिक पूजा सम्पन्न गर्ने) गएका थिए। यस कुराको उल्लेख रत्नराज शर्मा र खड्गराज रावलले भन्नु भएको आधारमा यहाँ गरिएको हो। उक्त तलेजु कसले स्थापना गरेको भन्ने कुरा थाहा नभएको, तलेजु वरपरका स्थानहरूमा नेवारहरूको वस्ती भएको, तथा पर्व पूजाको रूपमा विजया दशमीको दिनमा एक पटक मात्र तरवार बाहिर ल्याई बलि दिने चलन भएको उल्लेख श्री रत्नराज शर्माले गर्नु भयो।

आफ्नो इष्टदेवता तलेजु पनि प्रतिष्ठा गरेको देखिन्छ । हुन सक्छ, ती स्थानहरूमा धार्मिक र राजनीतिक प्रभावको प्रतीकको रूपमा राखेका थिए ।

तलेजुको था पूजा र बाहिर गरिने था पूजामा भिन्नता

“बाहिर गरिने” भन्नाले यो पूजा भैरवको मन्दिर भित्र, देवीहरूको मन्दिर भित्र, पीठहरूमा—ब्रम्हायणी, कुमारी, वाराही, महाकाली आदि स्थानहरूमा गरिन्छ । वास्तवमा तलेजु भित्र गरिने था पूजा र बाहिर गरिने था पूजा विधिमा खास भिन्नता देखिँदैन । फरक कतिसम्म देखिन्छ भने तलेजु भित्र गरिने था पूजा राजसी ठाँटबाट गरिन्छ । तर बाहिर हुने था पूजाहरूमा त्यो ठाँट पाइँदैन । साथै बौद्ध सम्प्रदायमा “दो पूजा” गरिन्छ जुन था पूजाको एउटा प्रक्रियासंग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । त्यो प्रक्रिया के हो भने तलेजुमा था पूजा राखे जस्तै बौद्ध विहारहरूमा पनि विभिन्न अवसरहरूमा पूजा राखी गुठी गरी दिएको देखिन्छ ।

तलेजुमा गरिने था पूजामा ब्राह्मणले वैदिक विधि अनुसार पूजा गर्दछन् । कर्माचार्यले तान्त्रिक पद्धतिका कार्यहरू गर्छ र जोशीले साईत हेर्ने, ग्रन्थमा उल्लिखित कुराहरू पढ्ने र व्याख्या गर्ने गर्छ । तर बाहिर गरिने था पूजामा ‘जोशी’ अनिवार्य मानिँदैन । यो पूजा ज्यादै लामो भएकोले पूजा सञ्चालनमा मुनकर्मि, मढीकर्मि, राज-भण्डारी, नर्की, सुवाल, कसाही आदि विभिन्न वर्गबाट सहयोग लिइन्छ ।

पूजा विधि दुई चरणमा गरिन्छ

- क) बिहानको पूजा — प्रथम चरण
- ख) रात्रि पूजा — दोस्रो चरण

था पूजा र दीक्षा मन्त्र

तान्त्रिक पद्धतिले गरिने पूजा विधानहरू र धार्मिक कर्मकाण्डहरूमा दीक्षाको ठूलो महत्त्व रहेको हुन्छ । दीक्षा

लिएकाहरू मात्र बसेर गरिने गोप्य पूजा भएको हुनाले दीक्षा नभएकाहरूले हेरेको खण्डमा अन्धो हुने अथवा बहुरा हुने धारणा पनि रहेको छ । तर दीक्षा नभएका व्यक्तिले था पूजा गर्दा उसलाई नदेखाए तापनि उसको नामबाट सञ्कल्प गरी पूजा गरिन्छ । यस प्रकार यस्ता पूजा विधानहरूमा दीक्षाधारी भएपछि मात्र अधिकार हुने हुनाले तत्कालीन समयमा मल्ल राजाहरूका साथै तान्त्रिक रहस्य र महत्त्व जान्नको निमित्त “दीक्षा ग्रहण नगरी अधिकार नहुने हुनाले” नै प्रतापसिंह शाहले पनि दीक्षा लिनलाई मन्त्र शास्त्र जान्ने ब्राह्मण ललितपुरका कीर्ति-राजानन्द उपाध्याय सुकुललाई गुरुपदवी दिई मन्त्र सुनेर नित्य पूजाहरू गरिएका थिए ।¹⁸ जगतप्रकाश मल्लले वि. सं. १७१६ मा दीक्षा ग्रहण गरेका थिए ।¹⁹ त्यस्तै ने. सं. ७९६ जेष्ठ कृष्ण अमावस्या सूर्यग्रहणको दिन जितामित्र मल्ल र उनका भइ उग्र मल्लले संयुक्त रूपमा दीक्षा ग्रहण गरे । यही दिनमा कान्तिपुरमा नृपेन्द्र मल्ल, पार्थिवेन्द्र मल्ल र महीपतेन्द्र मल्ल तीनै दाजुभाइहरूले दीक्षा ग्रहण गरेका थिए ।²⁰ जगज्योतिर्मल्ल, नरेश मल्ल, भूपतीन्द्र मल्ल आदिले पनि सूर्य ग्रहणको समयमा दीक्षा ग्रहण गरेका थिए । यहाँनिर एउटा प्रश्न उठ्छ, मल्ल राजाहरूले दीक्षा ग्रहण गर्दा सूर्य ग्रहणकै समयलाई किन महत्त्व दिए ? तान्त्रिक धारणा अनुसार, उक्त समयमा दीक्षा ग्रहण गर्नु अति उत्तम र फलदायी मानिन्छ । उक्त समय भगवानको संसर्गको समयको प्रतीकको रूपमा लिइन्छ । यसैले त्यसबेला भगवान् बढी खुशी हुने भए-कोले कुनै एक चीज चढाए तापनि सयौं गुना बढी चढाएको र सयौं गुना फलदायी हुने धारणा रहेको हुनाले नै मल्ल राजाहरूले सूर्यग्रहणको समयमा दीक्षा लिएको विदित हुन्छ ।

था पूजा अटुट रूपमा सञ्चालन गर्न अग्रनाइएका आधारहरू

था पूजालाई वर्षे पिच्छे अटुट रूपमा सञ्चालन गर्दै

- १८) बालचन्द्र शर्मा ‘नेपाल देशको इतिहास’, प्राचीन नेपाल, संख्या २३, पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं, २०३०, पृ. ५ ।
- १९) शङ्करमान राजवंशी ‘भक्तपुरका मल्ल राजासंग सम्बन्ध राख्ने धर : पो (लगत) का केही ऐतिहासिक सारांश ‘पूर्णिमा’ ४, अङ्क ४, संशोधन मण्डल, काठमाडौं, २०३४, पृ. ३६५ ।
- २०) गौतमवज्र बज्राचार्य, पाद टिप्पणी नं. १३ (क), पृ. २५-२६ ।

लैजानको निमित्त विभिन्न आधारहरू अपनाएको देखिन्छ। त्यसमध्ये पहिलो मुख्य आधार आर्थिक स्रोत रहेको छ। अतः अद्भुत रूपमा यो सञ्चालन हुँदै जाओस् भन्नाको लागि पूजा सामग्रीहरूको साथै प्रशस्त गुठी राखेको पाइन्छ। पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले भक्तपुर तलेजुमा राखेको था पूजा 'अविच्छिन्न वर्ष प्रति' संचालनको निमित्त पूजा सामग्रीहरू सहित प्रशस्त जग्गा जमीन पनि राखेका थिए।²¹ त्यस्तै रणबहादुर शाहले वर्षेपिच्छे यसको संचालनार्थ पूजा सामग्रीहरू र ४०२ मुरी खेत चढाएका थिए।²² राजेन्द्रविक्रम शाहको वि. सं. १८८७ साल भाद्र वदि १४ रोज ३ को लालमोहरमा था पूजा संचालनको निमित्त ३ रोपनी खेत गुठी राखेका थिए।²³

था पूजा संचालनको निमित्त धार्मिक अनुशासनलाई पनि प्रमुख आधार बनाएको देखिन्छ। था पूजा कसैले टुटायो भने 'साठी हजार वर्षसम्म कीरा भई रहोस्', 'तलेजुको कुदृष्टि परोस्' र 'क्रमिक रूपमा वर्षेपिच्छे संचालन गर्दै लगेमा तलेजुको सुदृष्टि परोस्'²⁴ भन्ने उल्लेख पाइन्छ। कठोर दण्ड सजायलाई पनि यसको संचालनको प्रमुख आधार बनाएको देखिन्छ। था पूजा-लाई कसैले लोभ र पाप गरी टुटाएको खण्डमा 'जात भात अनुसारं त्यसको अपराध हेरी ज्यान सजाय समेत गर्ने र त्यसका जहान छोराछोरीहरूलाई समेत कमारा कमारी बनाइदिनु'²⁵ भन्ने उल्लेखबाट तत्कालीन समयमा था पूजा निक्कै महत्त्वपूर्ण रहेको एवं धार्मिक नियम कानूनको उल्लङ्घनबाट पनि कमारा कमारी बनाइने रहेछ भनेर पुष्टि हुन्छ।

था पूजाको वर्गीकरण

भक्तपुर तलेजुमा संचालित था पूजाहरू 'ठूलो' र 'सानो' गरी दुई प्रकारका छन्। प्रायः सबै जसो 'ठूलो' था पूजाहरू शाह राजाहरूमा र सानो था पूजाहरू

(आषाढ वदि ८ रोज को 'बाठा' था पूजा र फाल्गुण वदि ३ रोजको 'सुमिथा' बाठा था पूजा बाहेक) मल्ल राजाहरूका देखिन्छन्। ठूलो था पूजाहरू कुनै 'च्याठा', कुनै 'नेठा' र कुनै 'वाठा' नामका छन्। नेवारी भाषामा 'च्याठा' र 'नेठा' भन्नाले क्रमशः 'आठवटा' र 'दुईवटा' भन्ने अर्थ लाग्छ। सम्भवतः यो पूजा लामो र गाह्रो भएको कारणले र लगातार था पूजाहरूको दिनहरू परेको हुनाले यसलाई छोटाछाई आठ दिनमा रहेका आठ-वटा था पूजा एकै दिनमा सम्पन्न गरिने भएकाले 'च्याठा' र दुईवटा था पूजा एकै दिनमा सम्पन्न गरिने भएकाले 'नेठा' भनिएको हुन सक्छ। स्वयम्भूस्थित हारती माई कहाँ पूजा राख्दा पनि 'छठा', 'नेठा', 'स्वठा', 'पेठा' भनेर संख्या अनुसार राख्ने चलन छ। तर यसो भन्दैमा त्यहाँ राखिने पूजाहरू था पूजा नभई 'छाः हायकेगु' (भांकल) पूजा हो। मल्ल राजाहरूले राखेका था पूजा-हरूलाई किन 'सानो' र शाह राजाहरूले राखेका था पूजा-हरूलाई किन 'ठूलो' मानियो भन्ने कुरा स्पष्ट नभए तापनि सानो र ठूलो था पूजाहरूको पूजा विधिमा भने कुनै भिन्नता रहेको छैन। केवल 'ठूलो' था पूजाहरूमा खर्च र भोज बढी हुन्छ।

भक्तपुर तलेजुमा वर्षभरि संचालित था पूजाहरू

था पूजाहरूको कूल संख्या ३१ वटा रहे तापनि हाल संचालन हुँदै आइरहेको था पूजाहरूको निश्चित संख्या २९ वटा रहेको छ।²⁶ ती था पूजाहरू पनि विभिन्न नामका छन्, जुन यस प्रकार छन्-

वैशाख महीना

क) वैशाख शुदि ३ रोजमा (अच्छय तृतीया)-
'नेठा था पूजा' (ठूलो)

ख) वैशाख शुदि ५ रोजमा - 'अजि स्वां था पूजा'
(सानो)

'अजि स्वां' एक प्रकारको पहेंलो फूललाई भनिन्छ। यही फूल र फूल आकारको रोटी बनाई तलेजु

२१) रामजी तिवारी र साथीहरू, पाद टिप्पणी नं. २, पृ. २९-३०।

२२) धनवज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, पाद टिप्पणी नं. १, पृ. २९८।

२३) दीर्घ ४११ श्री तलेजुका निठा था पूजा, गुठी लगत भद्रकाली।

२४) धनवज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, पाद टिप्पणी नं. १, पृ. २९९।

२५) ऐजन्त, पृ. २९८।

२६) नयनाथ पौडेल 'अभिलेख' चौथो भाग, संशोधन मण्डल, काठमाडौं, २०१८, पृ. ११।

भवानीलाई चढाइन्छ । रोटी बनाउने काम 'मढीकर्मी' ले गर्छन् ।

जेष्ठ महीना

क) जेष्ठ शुदि १२ रोजमा - 'नेठा था पूजा' (ठूला)
यो पूजा राजेन्द्रविक्रम शाहले राखेका थिए । तत्कालीन समयमा यो पूजा किन राखियो भन्ने थाहा हुन नसकेपनि यस पूजाको निमित्त वि.सं. १८८७ मा उनले ३ रोपनी खेत गुठी राखी लालमोहर गरिदिएका थिए ।

ख) जेष्ठ शुदि २ रोज - 'ठूलो घण्टा था पूजा' (सानो)

तलेजु मूलचोकको उत्तरी भागमा भूपतीन्द्र मल्लले यही दिनमा ने. सं. ८२५ मा 'महाकस्त' गरी ठूलो घण्टा सहित खम्बा बनाएको उपलक्ष्यमा था पूजा राखेका थिए । साथै वर्षे पिच्छे यही दिनमा अर्थात् जेष्ठ मासे शुक्लपक्ष द्वितीयाका दिनमा था पूजा गर्दै लैजानको निमित्त घण्टा अड्याउन राखिएका खम्बामा कुँदिएको अभिलेखबाट पनि स्पष्ट हुन्छ ।

ग) जेष्ठ शुदि १० रोजमा - 'दशहरा था पूजा' (सानो)

दशहराको दिनमा गराइराखेको हुनाले यसलाई 'दशहरा था पूजा' भनिएको हो ।

आषाढ महीना

क) आषाढ वदि ५ रोजमा - 'लु' पोल था पूजा' (सानो)

नेवारी भाषामा सुनको छानालाई 'लु' पोल

भनिन्छ । भूपतीन्द्र मल्लले ने. सं. ८२८ मा तलेजु मूलचोकको मुख्य मन्दिरमा सुनको छाना हाली जीर्णोद्धार गरेको^{२७} उपलक्ष्यमा राखेको हुनाले यसलाई 'लु' पोल था पूजा' भनिन्छ ।

ख) आषाढ वदि ८ रोज - 'वाठा था पूजा' (ठूलो)

यो था पूजा भलभल अष्टमीका दिनमा गरिन्छ । अर्को शब्दमा भलभल अष्टमीलाई 'भगीरथी' पनि भनिन्छ । तान्त्रिक आधारमा नवदुर्गाको शक्तिको स्रोत पनि तलेजुलाई नै लिइएको छ । नवदुर्गा नाचको अन्त्य पनि भगीरथीमा नै हुन्छ । राजा जगतप्रकाश मल्लले ने.सं. ७९२ भलभल अष्टमीको शुभ दिनमा आफ्नो शालिक तुलजा भवानी कहाँ प्रतिष्ठा गरेको उपलक्ष्यमा यो पूजा राखेका थिए ।^{२८}

ग) आषाढ वदि १० रोज - 'च्याठा था पूजा' (ठूलो)

भक्तपुर तलेजु चोकमा राखिएको ताम्रपत्रमा उल्लेख भए अनुसार, यो था पूजा परम निर्गुणानन्द स्वामी रणबहादुर शाहले वि.सं. १८५६ मा राखेका थिए । यस बाहेक फाल्गुण शुक्ल द्वितीया र पौष शुक्ल पूर्णिमामा पनि था पूजा राखेका थिए । रणबहादुर शाहले महारानी कान्तवती बिरामी हुँदा वैद्यहरूको इलाजबाट फाइदा नभएपछि^{२९} महारानीलाई रोगले च्याप्दै गएको हुनाले देवदेवीको पूजा अनुष्ठाद्वारा निको पार्न विभिन्न स्थानहरूमा पूजा गराउनुको साथै भक्तपुर तलेजुमा पनि यो पूजा राखेका थिए । तर कान्तवतीको रोग पूजाविधिबाट पनि निको भएन र कार्तिक शुदि ४, १८५६ मा तिनको मृत्यु भयो ।^{३०} यसले गर्दा रणबहादुर

२७) भोलानाथ पौडेल, भूपतीन्द्र मल्लका कृतिहरू, पूर्णिमा १० पूर्णाङ्क, संशोधन मण्डल, काठमाडौं, २०२३, पृ. २७ ।

२८) लिलाम्बु मुनकर्मी 'मल्लकालीन नेपाल' रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०२५, पृ. ४२ ।

२९) बाबुराम आचार्य "नेपालको संक्षिप्त वृतान्त, काठमाडौं, २०२२, पृ. १०७ ।

३०) चीतरञ्जन नेपाली श्री रणबहादुर शाह, श्रीमती मेरी राजभण्डारी, काठमाडौं, २०२०, पृ. १३८ ।

शाहको देवीदेवताप्रतिको आस्था एवं विश्वास क्रोधमा परिणत हुन गयो। अतः देवीदेवताका मूर्तिहरू नष्ट पारे। भनिन्छ, 'श्री हारती माई ध्वस्त पारिइन्, श्री तलेजु ध्वस्त पारिइन्, कर्णवीर मसान बिगारियो'।^{३१}

घ) आषाढ शुदि २ रोजमा - 'न्यातापोल था पूजा' (सानो)

ने.सं ८२२ आषाढ शुक्ल प्रतिपदाका दिन न्यातापोल मन्दिर बनाएको उपलक्ष्यमा^{३२} भूपतीन्द्र मल्ले यो पूजा राखेका थिए।

ङ) आषाढ शुदि ४ रोजमा - 'चम्पारोहण था पूजा' यसलाई 'चम्पा स्वां था पूजा' पनि भनिन्छ।

श्रावण महीना

श्रावण महीनाको साथै कार्तिक महीनामा पनि था पूजा खाली रहेको छ। यसरी खाली रहनुमा विशेष कारण नदेखिए तापनि पूजा विधि लामो र धेरै बर्गबाट काम लिनु पर्ने हुनाले र यी दुई महीनामा प्रायः सबै जसो खेतीपातीको कार्यमा व्यस्त हुने तथा था पूजाको शुभ साइतहरू पनि नभएको कारणले गर्दा सम्भवतः ती समयहरूमा था पूजा नराखेको हुन सक्तछ।

भाद्र महीना

क) भाद्र शुदि ४ रोजमा- 'लाठो था पूजा' (सानो)

ख) भाद्र शुदि ८ रोजमा- 'ब्याठा था पूजा' (ठूलो)

आश्विन महीना

क) आश्विन वदि ८ रोजमा- 'महालक्ष्मी था पूजा' (सानो)

ख) आश्विन वदि १९ रोजमा- 'रजाई था पूजा' (सानो)

शत्रुमाथि रजाई गरेको अथवा युद्ध जितेको खुशीयालीमा यो था पूजा राखेको पुष्टि शब्दबाट हुन्छ, तर कुन युद्ध जितेका वा कुन राजाले राखेको भन्ने कुरा खोजपूर्ण नै रहेको छ। तत्कालीन समयमा युद्ध जितेपछि मात्र हैन, युद्धमा विजयी होस् भन्नाका लागि पनि धार्मिक पूजा गरेको पाइन्छ। इ.सं. १८१४ मा अंग्रेजसित युद्ध हुँदा युद्धमा विजयी होस् भनेर जुवाकोटको देवी भैरवीलाई सुनको छाना चढाएको तात्कालीन प्रमाणबाट पुष्टि हुन्छ।

कार्तिक महीना:- खाली

मार्ग महीना

क) मार्ग वदि २ रोजमा 'नौफने था पूजा' (सानो)

नौफने भन्नाले तलेजुमा दशैपछि बलि चढाउने कार्य फुक्का गर्ने अवसरमा गरिने था पूजालाई भनिन्छ। यो था पूजा पछि अन्य पर्वपूजाहरू नियमित रूपमा तलेजुमा शुरू हुन्छ।

ख) मार्ग शुदि २ रोजमा 'लोहं देग था पूजा' (सानो)

ढुंगाले बनाएको मन्दिरलाई नेवारी भाषामा "लोहं देग" भनिन्छ। यही लोहं देग राजा जगतप्रकाश मल्लले ने. सं. ७९२ मार्ग शुदिमा बनाएको उपलक्ष्यमा^{३४} राखेको हुनाले यसलाई "लोहं देग" था पूजा भनिन्छ। उनले यस मन्दिरभित्र महादेवको विभिन्न रूप मध्ये नृत्य रूपको प्रतीकको रूपमा "नृत्यनाथ" को

३१) "मच्छिन्द्र वहालको शान्ति सफूबाट उद्धृत, त्रिरत्न सौन्दर्य गाथामा प्रकाशित, धनवज्र बज्राचार्य त्रिरत्न सौन्दर्य था गाथा, नेपाल सांस्कृतिक परिषद, काठमाडौं, २०१९, पृ. १९०।

३२) भोलानाथ पौडेल, पाद टिप्पणी नं. २७, पृ. २८।

३३) धनवज्र बज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि., कीर्तिपुर, २०३२, पृ. १५।

३४) लीलामक्त मुनकमी, पाद टिप्पणी नं. २८, पृ. ३९।

मूर्ति सहित "बच्छला देवी" को मूर्ति पनि स्थापना गरेका थिए ।

पौष महीना

क) पौष वदि ७ रोजमा— 'च्याठा था पूजा'
(सानो)

यो पूजा चलेको छैन ।

ख) पौष वदि ९ रोजमा 'कुथुवहाल था पूजा' (सानो)
कुथुवहाल भक्तपुरको डोवछेँ टोलमा पर्छ । रणजीत मल्लका ल्याइतै परती तर्फका ७ राजकुमारहरू सातवटा विभिन्न वहालहरूमा बस्ने भएकाले तिनीहरू 'वहाले' नामले चर्चित थिए ।^{३५} त्यसमध्ये कुथुवहालमा बस्नेले राखेर गएको हुनाले यसलाई कुथुवहाल था पूजा भनिन्छ ।

ग) पौष शुदि ५ रोजमा— 'लुं देव था पूजा'
(सानो)

नेवारी भाषामा "लुं देव" भन्नाले "सुन प्राप्त भएको" भन्ने अर्थ लाग्छ । रणजीत मल्लको समयमा तिब्बतमा बढी मुद्राहरू प्रचलित थियो भन्ने कुरा "सबै भन्दा बढी ढाँचाका चाँदीका टक यिनको झण्डै आधा शताब्दी लामो राज्यकालमा चलनुबाट स्पष्ट हुन्छ ।"^{३६} अतः ती मुद्राहरू तिब्बतमा पठाई त्यसको बदलामा, नाफाको रूपमा सुन ल्याई प्रशस्त फाइदा भएको उपलक्ष्यमा राखेका हुनाले यो पूजाको नाम "लुं देव था पूजा" रहन गयो ।

घ) पौष शुदि ८ रोजमा— 'च्याठा था पूजा'
(ठूलो)

ङ) पौष शुदि १५ रोजमा— 'ठूलो था पूजा'
(ठूलो)

यो था पूजा रणबहादुर शाहले काम्तवतीको रोग निको होस् भन्नाका लागि राखेका थिए ।

माघ महीना

क) माघ शुदि ५ रोजमा— 'श्रीपन्चमी था पूजा'
(सानो)

श्रीपन्चमीको दिन राखेको यो था पूजा चलेको छैन ।

ख) माघ शुदि ७ रोजमा— 'श्वंग था पूजा' (ठूलो)

वि. सं. १८८३ साल श्रावण वदि ४ मा यस था पूजाको निमित्त लालमोहर गरिएको थियो ।^{३७} अतः यतिबेला राजेन्द्रविक्रम शाह राजगद्दीमा बसेको १० वर्ष (नाबालक) भइसकेको पुष्टि हुन्छ । किनकि ८ डिसेम्बर १८१६ मा उनी नेपालको राजसिंहासनमा राखिएका थिए र त्यसवखत नायवी ललितत्रिपुर सुन्दरी देवी र अख्तियारी भीमसेन थापा थिए ।^{३८} अतः यो पूजा ललितत्रिपुर सुन्दरी देवीले राख्न लगाएकी थिइन् र यो पूजा श्वंग धरका भारदारहरूद्वारा संचालित भएकोले यसको नाम श्वंग था पूजा रहन गयो । यसबाट तत्कालीन समयमा दरबारमा ती श्वंग भारदारहरूको विशेष प्रभाव रहेको पुष्टि हुन्छ ।

फाल्गुण महीना

क) फाल्गुण वदि ३ रोजमा— 'सुमिथा वाठा था पूजा' (ठूलो)

ख) फाल्गुण वदि ५ रोजमा— 'वैद्य था पूजा'
(सानो)

नामबाटै यो पूजा तत्कालीन राजदरबारिया वैद्यहरूले राखेको प्रमाणित हुन्छ । श्वंग भारदारहरूको

३५) ऐजन, पृ. ६५ ।

३६) पूर्णदास मानन्धर "रणजीत मल्लको सिकुचा मोहर" प्राचीन नेपाल, संख्या ९१, पुरातत्व विभाग, २०४२, पृ. १ ।

३७) दीर्घ ३१० तलेजुका माघ शुदि ७ रोजमा था पूजा गुठी, गुठी लगत, भद्रकाली ।

३८) बालचन्द्र शर्मा, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, कृष्णकुमारी देवी, वाराणसी, २०३७, पृ. २७८ ।

झैं यिनीहरूको पनि दरबारमा विशेष प्रभाव रहेको देखिन्छ ।

ग) फाल्गुण वदि १४ रोजमा- 'च्याठा था पूजा'
(ठूलो)

घ) फाल्गुण- शुदि २ रोजमा- 'च्याठा था पूजा'
यो पूजा रणबहादुर शाहले राखेका थिए ।

ङ) फाल्गुण शुदि ९ रोजमा- 'बुव जिला पूजा'
(सानो)

फूल फुले अवस्थामा जुन कोपिला निस्कन्छ, त्यसलाई नेवारीमा "बुवोगु" भनिन्छ । अतः रोटीको डल्ला फूल आकारको बनाएर यस दिनमा था पूजा गरिन्छ ।

चैत्र महीना

क) चैत्र शुदि ८ रोजमा- 'च्याठा था पूजा'
(सानो)

ख) चैत्र शुदि १४ रोजमा- 'गंचा था पूजा'
(सानो)

मन्दिरका छानाहरूमा झुण्ड्याएका स-साना घण्टहरूलाई नेवारी भाषामा 'गंचा' भनिन्छ । जुन हावा लाग्दा बज्ने गर्छ । यस्ता घण्ट तलेजु मूलचोक मन्दिरका छानाहरूमा झुण्ड्याइएको उपलक्ष्यमा राखिएकाले यसलाई 'गंचा था पूजा' भनिन्छ ।

माथि उल्लेखित था पूजाहरूमध्ये केही था पूजाहरू कुन राजाले कुन अवसरमा राखे भन्ने कुराको उल्लेख निश्चित रूपमा गर्न नसकिए तापनि राजाहरूले निश्चित गरेर गएका दिनहरूमा वर्तमान समयमा गुठी संस्थान मार्फत वर्षेपिच्छे सञ्चालन हुँदै आउनुबाट यसको प्रामाणिकता पुष्टि हुन्छ ।

था पूजाको राजनैतिक महत्त्व

था पूजाको धार्मिक महत्त्व त छँदैछ, यस पूजाको

अध्ययनबाट तत्कालीन समयका आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिस्थिति र महत्त्व मात्र हैन, राजनैतिक परिस्थिति र महत्त्व बुझ्न पनि सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा ललितपुरका राजा योगनरेन्द्र मल्लले भक्तपुर तले-जुमा सम्बत् ८१८ माघ मास शुक्लपक्ष पूर्णिमाको दिनमा था पूजा गुठी राखी सुवर्णपत्र गरिदिएको घटनाबाट पुष्टि हुन्छ । यसरी था पूजा राख्नुबाट तत्कालीन समयमा भक्तपुर र ललितपुर बीच राजनैतिक सम्बन्ध राम्रो थियो भन्ने कुराको ऐतिहासिक पुष्टि हुन्छ । उपत्यकाका तीन-वटै राज्यहरू बीच सानोतिनो स्वार्थका लागि पनि तत्काल सन्धि भङ्ग गर्ने र परस्परमा झगडा गर्दा धार्मिक कार्यमा पनि बिघ्न बाधा पारी बिगाने चेष्टा गर्दथे^{३९} अतः था पूजा राखेको घटनाबाट दुई राज्य बीचको राजनैतिक सम्बन्धलाई योगनरेन्द्र मल्ल अझ सुदृढ पार्न चाहन्थे भन्ने कुरा पनि देखिन्छ ।

हाल भक्तपुर तलेजुमा योगनरेन्द्र मल्लले राखेको था पूजा चलेको छैन । यो कहिलेदेखि टुट्यो, त्यसको प्रामाणिक जानकारी नभए तापनि उनको मृत्युपछि भक्तपुरमा पहिलेको जस्तो प्रभाव नभएबाट यो पजा नचलेको हुन सक्छ ।

था पूजा र शाह राजाहरू

शाह राजाहरूले पनि था पूजा राखेको घटनालाई ऐतिहासिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ । यसबाट एउटा महत्त्वपूर्ण कुरा के झल्किन्छ भने श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले मल्लकालको अन्त्य पछि उपत्यकाका जनतालाई नेतृत्व विहीन हुन नदिई सांस्कृतिक एवं धार्मिक परम्परा र चलनलाई यथावत कायम नै राखे । जसरी श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाहका आर्थिक, राजनैतिक, परराष्ट्र आदि विभिन्न नीतिलाई उनी पछिका राजाहरूले अनुशरण गर्दै गए, त्यस्तै धार्मिक एवं सांस्कृतिक संरक्षणको नीतिको

३९) रामजी तिवारी र साथीहरू ऐतिहासिक पत्र संग्रह, दोस्रो भाग, नेपाल सांस्कृतिक परिषद, काठमाडौं, २०२१, पृ. १९ ।

पनि अनुशरण गर्दै लगे भन्ने कुरा था पूजा राख्नुबाट पनि प्रमाणित हुन्छ ।

भक्तपुर तलेजुमा राखेका था पूजाहरूमा रणबहा-
दुर शाह, कान्तवती, राजेन्द्रविक्रम शाह, ललितत्रिपुर
सुन्दरी बाहेक अरू शाह राजाहरूको नाम उल्लेख भएको
पाइँदैन । प्रतापसिंह शाह तन्त्रशास्त्रमा अभिरुचि राख्ने
भए तापनि उनले था पूजा राखेको उल्लेख नभेटिनुका
साथै राजेन्द्रविक्रम शाह पछिका राजाहरूले यो पूजा
राखेको देखिँदैन ।

उपसंहार

धर्ममा इतिहासको स्वरूप पनि रहेको हुन्छ ।

तत्कालीन मयमा राजनैतिक क्रियाकलापको आधार
पनि धर्म नै रहेको देखिन्छ । लिच्छवीकालमा पनि
इष्टदेवताको रूपमा 'राजदेवी' 'मानेश्वरी' मान्ने भएकोले
लिच्छविकालमा पनि था पूजा राखेका थिए कि ?
भनेर शङ्का गर्ने ठाउँ नभएको होइन । तर त्यसबखत
यसको उल्लेख कतै पनि नपाइएकोले र मल्लकालमा मात्र
था पूजाको प्रामाणिक उल्लेख हुन आएकोले यसलाई
मल्लकालीन समयको महत्त्वपूर्ण धार्मिक, सांस्कृतिक एवं
ऐतिहासिक उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।